

Dadashnezhad, Mansur

داداش نژاد، منصور، ۱۳۴۵.

منابع تاریخ تشیع / منصور داداش نژاد - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۹.

ده، ۲۶۲ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۲۹: تاریخ اسلام؛ ۱۲۰) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)؛ ۲۳۳۸: تاریخ؛ ۶۸)

ISBN: 978-600-298-305-3

بها: ۳۳۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه، ص. [۲۰۷] - ۲۵۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. شیعه -- تاریخ -- کتاب‌شناسی. ۲. Shi'ah -- History -- Bibliography. ۳. شیعه -- تاریخ -- اسناد و مدارک.

۴. Shi'ah -- History -- Sources. ۵. شیعه -- تاریخ‌نویسی -- کتاب‌شناسی. ۶. Shi'ah -- Historiography

Bibliography. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). پژوهشکده

تحقیق و توسعه علوم انسانی. ج. The Center for Studying and Compling University Books in Humanities

(SAMT). Institute for Research and Development in the Humanities. د. عنوان.

۰۱۶/۲۹۷۵۳

ZY۸۳۵

۶۱۴۸۶۸۵

شماره کتابشناسی ملی

منابع تاریخ تشیع

مؤلف: دکتر منصور داداش نژاد (دانشیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: بهار ۱۳۹۹

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۳۳۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰-۳۷۱۸۵)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش، نمایشگاه و فروشگاه: تهران، روبه‌روی دانشگاه تهران، حد فاصل خیابان‌های فخر رازی و دانشگاه، مجتمع

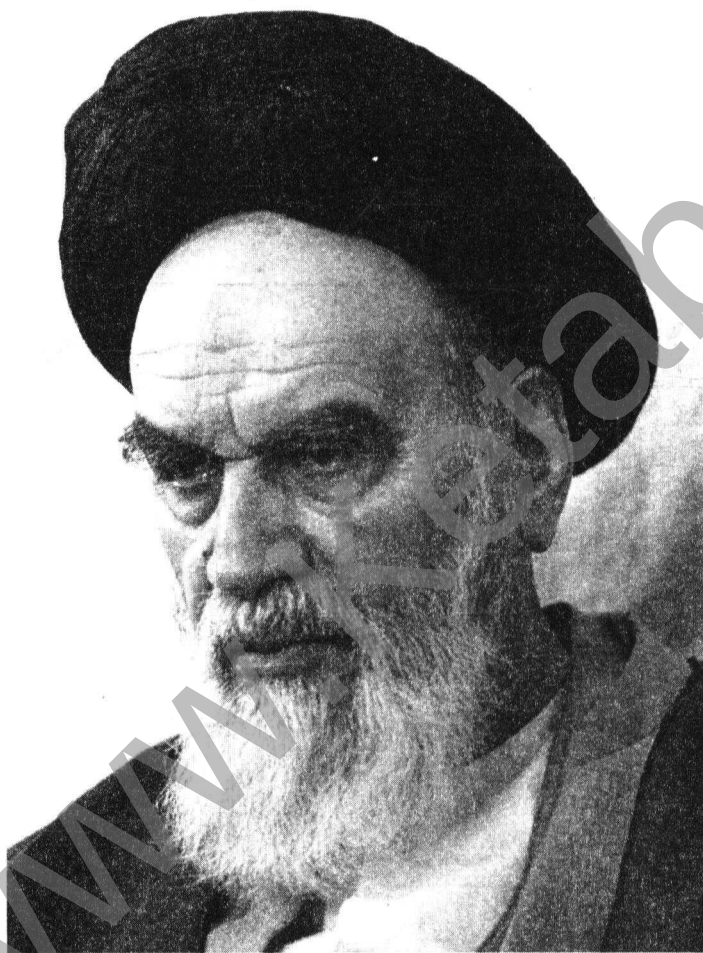
تجاری-اداری پارسا، واحدهای ۲۰۱ و ۷ و ۸، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تلفن: ۰۲۵-۶۶۴۰۸۱۲۰-۶۶۴۰۸۱۲۰

۶۶۴۰۸۱۲۰-۶۶۴۱۷۸۵۷ (فروشگاه)، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اسلام - که تشیع چیزی جز اسلام اصیل نیست - نه تنها جلورشد علمی و فکری
بشر را نمی گیرد بلکه خود زمینه های این حرکت را آماده تر می کند و به این حرکت
جهت انسانی و الهی می دهد.

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخ‌گویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی، از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، هفتاد و هفتمین اثر مشترک خود را با انتشار کتاب «منابع تاریخ تشیع» به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته تاریخ تشیع در مقطع کارشناسی ارشد به عنوان منبع اصلی درس «شناخت مآخذ و منابع تاریخ تشیع» به ارزش ۲ واحد تدوین شده است. امید است که افزون بر جامعه دانشگاهی دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

سازمان سمت

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۷	۱. کلیات، ابزار پژوهش
۷	۱-۱. کتاب‌شناسی‌ها
۱۱	۲-۱. دائرة المعارف‌ها
۱۳	۳-۱. اسناد
۱۴	۴-۱. منابع باستان‌شناختی
۱۴	۱-۴-۱. سکه‌ها
۱۷	۲-۴-۱. کتیبه‌ها و آثار هنری
۲۱	۲. تاریخ عمومی
۲۲	۱-۲. منابع و متون
۲۶	۲-۲. پژوهش‌ها
۲۷	۳-۲. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع
۲۹	۳. تاریخ محلی
۳۱	۱-۳. منابع و متون
۳۱	۱-۱-۳. تاریخ‌های محلی ایران
۳۳	۲-۱-۳. تاریخ‌های محلی عراق
۳۴	۳-۱-۳. دیگر تاریخ‌های محلی
۳۴	۲-۳. پژوهش‌ها
۳۵	۳-۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع

۳۷	۴. جغرافیا
۳۸	۴-۱. منابع و متون
۴۳	۴-۲. پژوهش‌ها
۴۵	۴-۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع
۴۷	۵. سرگذشت‌نامه
۴۸	الف) گونه‌ها
۴۹	ب) شیوه‌ها
۵۰	تنظیم براساس زمان
۵۱	تنظیم القبائی
۵۱	تنظیم براساس شهر
۵۱	تنظیم براساس شهرت
۵۲	۵-۱. منابع و متون
۵۸	۵-۲. پژوهش‌ها
۵۹	۵-۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع
۶۱	۶. تبارشناسی
۶۲	۶-۱. منابع و متون
۶۲	۶-۱-۱. انسابتنگاری عمومی
۶۳	۶-۱-۲. انسابتنگاری اختصاصی
۶۷	۶-۲. پژوهش‌ها
۶۷	۶-۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع
۶۹	۷. تاریخ دودمانی (خاندان‌های علمی شیعه)
۶۹	۷-۱. منابع و متون
۷۱	۷-۲. پژوهش‌ها
۷۴	۷-۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع
۷۵	۸. تاریخ اهل بیت (ع)
۷۵	۸-۱. منابع و متون
۷۶	۸-۱-۱. منابع تاریخی
۷۷	۸-۱-۲. منابع مناقبی
۷۸	۸-۱-۳. منابع دلائلی
۷۹	۸-۲. پژوهش‌ها
۸۰	۸-۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع

۸۱	۹. فرقه‌های اسلامی
۸۲	۹-۱. منابع و متون
۸۲	۹-۱-۱. منابع همسو
۸۵	۹-۱-۲. منابع مخالف
۸۷	۹-۲. پژوهش‌ها
۸۸	۹-۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع
۹۱	۱۰. قیام‌های شیعی
۹۱	۱۰-۱. منابع و متون
۹۲	۱۰-۱-۱. منابع قیام امام حسین علیّه
۹۵	۱۰-۱-۲. منابع دیگر قیام‌ها
۹۷	۱۰-۲. پژوهش‌ها
۹۸	۱۰-۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع
۹۹	۱۱. دولت‌های شیعه
۱۰۰	۱۱-۱. منابع و متون
۱۰۰	۱۱-۱-۱. ادریسیان (۱۷۳-۳۷۵ ق)
۱۰۲	۱۱-۱-۲. علویان طبرستان (۲۵۰-۳۱۶ ق)
۱۰۲	تاریخ طبرستان، ابن اسفندیار (قرن ۷ ق)
۱۰۴	۱۱-۱-۳. دولت زیدیان یمن (۲۸۴-۹۶۵ ق)
۱۰۶	۱۱-۱-۴. حَمْدانیان (۲۹۳-۳۹۴ ق)
۱۰۸	۱۱-۱-۵. فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ ق)
۱۱۲	۱۱-۱-۶. آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ ق)
۱۱۵	۱۱-۱-۷. مَزَیدیان (۳۵۰-۵۴۵ ق)
۱۱۷	۱۱-۱-۸. سریداران (۷۳۷-۷۸۳ ق)
۱۲۰	۱۱-۱-۹. عادل شاهیان (۸۹۶-۱۰۹۷ ق) و دیگر دولت‌های محلی هند
۱۲۴	۱۱-۱-۱۰. صفویان (۹۰۷-۱۱۳۵ ق)
۱۲۸	۱۱-۲. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع
۱۲۹	۱۲. تاریخ اجتماعی
۱۲۹	۱۲-۱. منابع و متون
۱۲۹	۱۲-۱-۱. فرهنگ‌نامه‌های دینی
۱۳۲	۱۲-۱-۲. وقف‌نامه‌ها
۱۳۶	۱۲-۱-۳. کتاب‌های آداب
۱۳۸	۱۲-۲. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع

۱۳. منابع ادبی ۱۴۱
- ۱-۱۳. منابع ادب عربی ۱۴۱
- ۲-۱۳. منابع ادب فارسی ۱۴۵
- ۳-۱۳. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع ۱۵۰

۱۴. علوم دینی ۱۵۱
- ۱-۱۴. منابع و متون ۱۵۱
- ۱-۱-۱۴. تفسیر قرآن ۱۵۱
- ۲-۱-۱۴. حدیث ۱۵۳
- ۳-۱-۱۴. فقه ۱۵۶
- ۴-۱-۱۴. کلام ۱۵۸
- ۵-۱-۱۴. اصول فقه ۱۶۰
- ۲-۱۴. کارایی در مطالعات تاریخ تشیع ۱۶۱

۱۵. پژوهش‌های معاصر تاریخ تشیع / تاریخ فکر ۱۶۳
- ۱-۱۵. تاریخ فکر شیعه / دیدگاه باطنی ۱۶۴
- ۲-۱۵. تاریخ فکر شیعه / دیدگاه تاریخی ۱۶۶

- پی‌نوشت‌ها ۱۶۹
- منابع و مآخذ ۲۰۷

نمایه‌ها

- نمایه اشخاص ۲۵۱
- نمایه مکان‌ها ۲۶۰

مقدمه

شناسایی منابع و مصادر و نیز رده‌بندی آنها امری بایسته و لازم در هر پژوهش است؛ زیرا شناخت منابع و به کارگیری منابع دست اول، موجب تقویت تحقیق و دستیابی به نتایج صحیح می‌شود و اگر پایه‌های تحقیق و مطالعه بر منابع معتبر و صحیح استوار نشود، نمی‌توان به نتایج به دست آمده از آن پژوهش اتکا و اعتماد کرد.

با توجه به رشد و رونق پژوهش‌های مربوط به تاریخ تشیع در عصر حاضر که متأثر از انقلاب اسلامی ایران است و پای‌گیری مراکز و مؤسسه‌ای که همت و وظیفه خویش را پژوهش در عرصه تاریخ تشیع تعریف کرده‌اند و نیز راه‌اندازی دوره‌های آموزشی تاریخ تشیع در مقاطع مختلف و اختصاص عنوانی برای معرفی منابع، پرداختن به منابع تاریخ تشیع را ضروری می‌سازد.

بررسی منابع تاریخ تشیع در سرفصل‌های درسی کارشناسی ارشد و دکتری برخی رشته‌های تاریخی گنجانده شده است. ماده درسی «شناخت مآخذ تاریخ تشیع» برای کارشناسی ارشد رشته تاریخ تشیع و درس «بررسی و نقد منابع تاریخ تشیع اثنی عشری» برای رشته تاریخ تشیع اثنی عشری و نیز عنوان درسی «شناخت و نقد منابع» برای رشته‌های دیگر مرتبط با تاریخ از این جمله است که ضرورت تدوین متن درسی مناسب را برای کمک به استادان و دانشجویان این رشته‌ها آشکار می‌سازد و متن حاضر برای پر کردن خلأ موجود در این زمینه تدوین شده است.

دامنه و قلمرو پژوهش. نوشته پیش رو، به معرفی منابعی می‌پردازد که برای مطالعه و بررسی تاریخ تشیع دارای اهمیت‌اند. این منابع از سوی نویسندگان با گرایش‌های مختلف مذهبی تدوین شده است و تاریخ تشیع را می‌توان به پشتوانه منابع نگارش یافته غیر شیعیان نیز پیگیری کرد.

چنان‌که کتاب‌های شمس‌الدین ذهبی (۷۴۸م) و ابن‌کثیر (۷۷۴م)، دربردارنده آگاهی‌هایی در باب تاریخ تشیع و شرح حال دانشمندان شیعی و اشاره به گرایش ایشان است. بنابراین، قلمرو پژوهش حاضر وسیع‌تر از نگارش‌هایی است که از سوی شیعیان تدوین شده‌اند و نوشته‌های دانشمندان شیعی، بخشی از منابعی هستند که برای آگاهی از تاریخ تشیع سودمندند؛ چنان‌که همه نوشته‌های شیعیان، مربوط به تاریخ تشیع نیستند. صرف نظر از گرایش مذهبی نویسندگان، به لحاظ محتوا، منابعی بررسی می‌شوند که اطلاعات درخور توجهی درباره تاریخ تشیع و گروه‌های مختلف شیعه داشته باشد و برای دریافت و ترسیم تاریخ سیاسی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی ایشان یاری کند.

روشن است که منابع گوناگون حدیثی، فقهی و کلامی می‌توانند به گونه‌ای برای آگاهی از وضعیت علمی و فکری شیعیان یاری‌رسان باشند، اما این گونه منابع که مباحث موضوع آن علم را پیگیری می‌کنند، در این نوشته پیگیری نخواهند شد، البته منابع ناظر بر این علوم که می‌توانند تاریخ آن علوم را روشن سازند در قلمرو تحقیق قرار خواهند گرفت.

در معرفی منابع، هرچند تأکید بر شیعه دوازده امامی خواهد بود، اما در مواردی همچون بررسی منابع دولت‌های شیعی، به منابع مربوط به اسماعیلیان و زیدیه نیز خواهیم پرداخت.

افزون بر معرفی منابع تاریخ تشیع که وظیفه اصلی پژوهش حاضر است، برخی مطالعات معاصر که با اتکا به منابع کهن به انجام رسیده و در حوزه فارسی‌زبان به‌ویژه در ایران رواج و بازتاب داشته‌اند، در متن یا پی‌نوشت معرفی خواهند شد. پژوهش‌های به زبان غربی، نیازمند طرح مجزائی بوده و از دامنه پژوهش خارج‌اند. از این کتاب‌ها، تنها مواردی که به زبان فارسی ترجمه شده‌اند، استفاده و معرفی خواهند شد.

چهار واژه «منبع»، «مصدر»، «مرجع» و «مآخذ»، برای یاد از نوشته‌ها و میراث گذشته به کار می‌روند. این واژه‌ها در پژوهش حاضر به عنوان واژه‌های مترادف که یک مفهوم را انتقال می‌دهند استفاده می‌شوند، اما می‌توان تمایزی نیز میان آنها گذاشت؛ بدین گونه که منابع و مصادر را آن دسته از آثار مکتوبی دانست که از حیث زمانی نزدیک حادثه و رخداد تولید شده و داده‌های آغازین درباره حادثه تاریخی را در اختیار دیگران قرار می‌دهد (منابع دست اول). اما مآخذ و مراجع، پژوهش‌هایی هستند که مبتنی بر منابع دست اول، نگارش یافته باشند (منابع دست دوم، فرعی). برخی منابع به‌رغم اینکه با فاصله بسیاری از حادثه نگارش یافته‌اند، اما به

حیثیت این‌که اطلاعات آنها منحصر به فرد است، می‌توانند به‌عنوان منبع دست اول قلمداد شوند. پیشینه کتاب‌های نگارش یافته با عنوان منابع تاریخ اسلام، یا تاریخ‌نگاری در اسلام، به گونه عام منابع تاریخی را بررسی کرده‌اند و منابع تاریخ تشیع در قلمرو پژوهش آنها قرار نگرفته‌اند:

— منابع تاریخ اسلام، نوشته رسول جعفریان، هرچند عنوانی را به شیعیان و تاریخ‌نگاری اختصاص داده،^۱ اما هدف و قلمرو پژوهش او معرفی و بررسی منابع تاریخ اسلام (نه تشیع) است. — علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، نوشته صادق آیین‌وند، به گونه‌ای عام شاخه‌های علم تاریخ را بررسی کرده و متون تدوین شده را برشمرده است.

— فرائس روزنتال در تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، به گونه‌های مختلف تاریخ‌نگاری پرداخت و در خلال آن به منابع نیز توجه کرد.

— ژان سواژه نیز در مدخل تاریخ شرق اسلامی به گونه‌ای عام منابع و اسناد مربوط به تاریخ اسلامی را بررسی و معرفی کرد.

— کلود کاهن که در تکمیل کتاب سواژه نقش داشت، در کتاب درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطا، پژوهش سواژه را کامل و آگاهی‌های تازه و جدیدی را درباره منابع و پژوهش‌های مربوط به تاریخ اسلام به دست داد.

منابع یاد شده هیچ یک به صورت اختصاصی درصدد معرفی منابع تاریخ تشیع برنیامده‌اند. برخی پژوهش‌ها که می‌توانند به‌عنوان پیشینه خاص تحقیق حاضر قلمداد شوند، تنها بخش‌هایی از آنچه این نوشته بدان همت گماشته را پوشش می‌دهند:

— پل ای واکر، در کتاب پژوهشی در یکی از امپراتوری‌های اسلامی: تاریخ فاطمیان و منابع آن، به تفصیل و عالمانه منابع تاریخ دولت اسماعیلی فاطمیان را به بحث گذاشته است؛ — جهان‌بخش ثواقب، در تاریخ‌نگاری عصر صفویه و شناخت منابع و مآخذ، منابع مربوط به دولت شیعی صفوی را بررسی کرده است؛

— حسن حضرتی، در کتاب مآخذشناسی توصیفی تاریخ تشیع امامیه در ایران،^۲ پژوهش معاصر فارسی و غیر فارسی مربوط به تاریخ تشیع در ایران را معرفی کرده است؛^۳

— مصطفی صادقی، در کتاب‌شناسی تاریخ تشیع، پژوهش‌های جدید مربوط به تاریخ تشیع

۱. جعفریان، منابع تاریخ اسلام، بخش شیعیان و تاریخ‌نگاری، ص ۳۵۷-۴۲۱.

۲. حضرتی، مآخذشناسی توصیفی تاریخ تشیع امامیه در ایران.

(نه منابع و متون مربوط به تاریخ تشیع) را معرفی کرده و درصدد تحلیل و بررسی این منابع نبوده و قصد وی تنها معرفی و کتاب‌شناسی نوشته‌های جدید است؛

– مهدی روانجی، در گزیده توصیفی کتاب‌شناسی شیعه، به معرفی ۲۲۹ پژوهش جدید درباره شیعه همت گماشته است^۱ و منابع تاریخ تشیع در قلمرو بررسی او قرار نگرفته‌اند.

کتاب‌هایی که منابع تاریخی شیعه را بررسی کرده‌اند، به لحاظ موضوع متفاوت از تحقیق حاضر هستند، این کتاب‌ها درصدد بررسی فعالیت‌های نگارشی شیعیان در عرصه‌های مختلف‌اند که برخی از آنها مربوط به تاریخ تشیع هستند: کتاب منابع تاریخی شیعه تا قرن پنجم، اثر محمدرضا هدایت پناه، کتاب استاد شیخ محمدهادی یوسفی غروی با نام آشنایی با منابع تاریخ اسلام و تشیع و روش نقد اخبار، و کتاب تاریخ‌نگاران امامیه، اثر منصوره بخشی، چنین‌اند.

مهم‌ترین تفاوت این تحقیق با پژوهش‌های پیشین، افزون‌بر دامنه و قلمرو پژوهش که به منابع و مصادر تاریخ تشیع دارد، تهیه متنی درسی برای منابع تاریخ تشیع است.

ساماندهی پژوهش. کتاب‌های تهیه شده درباره منابع، مطالب خود را به گونه‌های مختلف سامان داده‌اند. برخی از شیوه‌الفبائی استفاده کرده‌اند و برخی دیگر، دوره‌های تاریخی را ملاک دسته‌بندی قرار داده‌اند. نوشته پیش رو، براساس گونه‌های منابع با تأکید بر محتوای آنها و با عنایت به شعبه‌ها و شاخه‌های دانش تاریخ، به دسته‌بندی کتاب‌ها پرداخته و بر مواردی تأکید کرده است که نوشته‌های درخور توجهی در آن باب پدید آمده باشد.

نوشته حاضر، منابع و مآخذ گوناگون مربوط به تاریخ سیاسی، اجتماعی، مذهبی و فرهنگی تشیع را در پانزده محور ذیل، که درباره هر یک آثار درخوری نگارش یافته‌اند، شناسایی و بررسی خواهد کرد: ۱. ابزار پژوهش؛ ۲. تاریخ عمومی؛ ۳. تاریخ محلی؛ ۴. جغرافیا؛ ۵. سرگذشت‌نامه؛ ۶. تبارنامه؛ ۷. تاریخ دودمانی؛ ۸. تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام)؛ ۹. فرقه‌های اسلامی؛ ۱۰. قیام‌های شیعی؛ ۱۱. دولت‌های شیعه؛ ۱۲. تاریخ اجتماعی؛ ۱۳. منابع ادبی؛ ۱۴. علوم شیعی؛ ۱۵. پژوهش‌های معاصر.

ذیل هر یک از محورهای پانزده‌گانه، این مباحث مطرح خواهند شد. یک: مباحث مقدماتی مربوط به عنوان مورد نظر؛ دو: معرفی منابع و متون؛ سه: معرفی مختصر پژوهش‌ها؛ چهار: کارایی آن منابع در مطالعات تاریخ تشیع.

۱. روانجی، گزیده توصیفی کتاب‌شناسی شیعه.

در پایان سپاسگزار همه استادان بزرگواری هستم که خوشه‌چین خرمن دانش ایشان بودم. ناظر محترم طرح، جناب دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی؛ ارزیاب محترم، حجت‌الاسلام والمسلمین استاد محمدهادی یوسفی غروی و نیز مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی که راهنمایی و همفکری ایشان برای تکمیل اثر سودمند و راهگشا بود. همچنین از خانم سیده‌سمانه نطقی مقدم و آقای غلامرضا نوادری، که نوشته را پیش از انتشار مطالعه کرده و نکاتی را یادآور شدند، قدردانی می‌کنم. نهایی‌سازی اثر با پیگیری و همدلی جناب آقای اسماعیل یارمحمدی، کارشناس محترم گروه تاریخ میسر شد، که از تلاش‌های ایشان نیز تقدیر می‌شود.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی «نور» و دو پایگاه ارزشمند آن: پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز) و کتابخانه دیجیتال نور «نور لایب» و نیز کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران و مدیر دانشمند آن، حجت‌الاسلام والمسلمین رسول جعفریان، کمک شایانی برای به ثمر نشستن این پژوهش کردند، که از همه بانیان و دست‌اندرکاران کمال تشکر را دارم. از زحمات گروه تاریخ سازمان سمت که با ارزیابی عالمانه به بهبود و غنای اثر افزودند و همه کسانی که در فراهم آوردن تمهیدات نشر آن زحمت کشیدند نیز صمیمانه قدردانی می‌شود.

منصور داداش‌نژاد

بهار ۱۳۹۸ش